

Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я

Образ Афіни добре відомий серед грецьких божеств, які шанувалися у Північному Причорномор'ї. Втілення його в різних творах, з'явившись тут у VI ст. до н. е., існують до II ст. н. е. Проте ці зображення ще малодосліджені. Частина з них є імпортом, але значну групу становлять місцеві вироби*.

Афіна належала до найпопулярніших богинь античного світу. За часів Павсанія їй було присвячено численні храми і святилища (понад 70) — найбільше після Артеміди. Характерною є також різноманітність наданих їй епітетів, яких налічувалось до 50. З них два — Парфенос і Палада (Діва) стали символами цієї богині. Сучасні дослідники доходять висновку, що образ Афіни (серед інших великих богинь родючості) виник у результаті розвитку і трансформації найдавнішого середземноморського і малоазійського жіночого божества¹. Тому цей образ має стільки втілень та безліч функцій і аспектів².

На афінському акрополі Афіна шанувалася, головним чином, як вартівниця міста (Поліада, Промакос), покровителька виробництва (Ергана), особливо жіночого рукоділля і ткацтва, ковальського, ливарного і гончарного ремесел. Це також богиня мудрості, військових доблестей, милосердного правосуддя та інших ідеалів демократії. Але нові функції співіснували з стародавнім уявленням про неї як божество продуктивних сил природи, красномовним свідченням чого є її атрибути — змія, сова, маслина, егіда. Афіна була залучена до Елевсінських містерій. За Павсанієм, у багатьох храмах її культ пов'язувався з шануванням Деметри і Кори. До аграрних, за походженням, належать і відомі панафінейські ігри. Існує також думка, що Афіна була попередницею Діоніса як богиня виноградарства і разом з ним шанувалася згодом в оскофоріях³. Провідне місце відведено їй в орфічних теоріях⁴.

У дослідженнях, присвячених Афіні, зовсім не згадується Північне Причорномор'я. Немає відповідних відомостей і в стародавніх авторів. Однак археологічні дані свідчать про те, що цей образ має певне поширення і тут, але виявлявся по-різному в тих чи інших районах. В Ольвії та на Березані Афіна шанувалася серед головних божеств уже в VI—V ст. до н. е., наприклад, поряд із Зевсом, як показують знахідки граффіті на ольвійському теменосі⁵. Археологічні матеріали, серед яких наявні її зображення, відомі ще з кінця VI ст. до н. е. (імпорт) по III—II ст. н. е., окремі з них місцевого виробництва.

* Культ Афіни в Північному Причорномор'ї розглянуто, зокрема, у дослідженні Дж. Хірст (Ольвийские культы.— ИАК, 27, 1908, стор. 114 і далі). Зображенням Афіни на виборах з Ольвії присвячена праця Ф. М. Штительман. Слід зауважити, що думка автора про значну роль цього культу в містах Північного Причорномор'я здається надто категоричною (Ф. М. Штительман. Медальон с изображением Афины из Ольвии.— СА, № 4, М., 1965).

¹ Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 259—266; А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, стор. 71.

² L. R. Fagnell. The Cults of the Greek States. I. Oxford, 1896, стор. 454; Ch. Dargemberg et E. Saglio. Dictionnaire des antiquites grecque et romaines, III. 2. Paris, 1904, стор. 1922.

³ L. R. Fagnell. Вказ. праця, стор. 201—203.

⁴ Там же, стор. 172; А. Ф. Лосев. Вказ. праця, стор. 44; Н. Н. Новосадская. Орфические гимны. Варшава, 1900.

⁵ Е. Н. Левин. Материалы ольвийского теменоса.— Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 140.

У Тірі цей культ простежується з елліністичного часу за монетами міста і граффіті⁶ (найбільше даних римського часу), а в Херсонесі він, можливо, був офіційним. Відома статуя Афіні Рятівниці IV ст. до н. е.⁷ Є зображення богині на різьблених каміннях, монетах, а також бронзові скульптури⁸. Шанування Афіні тут природне у зв'язку з великою роллю Геракла, епоніма метрополії Херсонеса. На городищі Неаполь Скіфський знайдено присвячення Зевсу Атабірію і Афіні Ліндії, яке належить Посідею, сину Посідея (II ст. до н. е.)⁹. У Феодосії в період незалежності міста, коли воно входило в сферу економічних інтересів Афін, та в III ст. до н. е., на монетах карбувалося зображення голови Афіні Паллади¹⁰. Є також одне граффіті з її іменем¹¹.

На Боспорі ім'я Афіні досі не траплялося у написах і граффіті, що дало підставу припустити повну відсутність її в боспорських культурах¹². Виняток становить підпис біля зображення богині на покривалі з VI Семібратнього кургану (початок IV ст. до н. е.), але питання про місце його виготовлення нез'ясоване¹³. Лише у III ст. до н. е. зображення Афіні, що сидить на троні, з'являється на боспорських монетах. Це звичайні для того часу наслідування статерам Александра Македонського і Лісімаха¹⁴.

Не було відповідного божества і в пантеоні скіфів, відомому за даними Геродота. Водночас саме з території Боспора і суміжних областей Прикубання та Придніпров'я, для яких останній був культурним центром, походить більшість відомих у Північному Причорномор'ї зображень Афіні. Серед таких знахідок не всі, звичайно, становлять однаковий інтерес. В античному образотворчому мистецтві Афіна являла собою, мабуть, найпопулярніший персонаж. У пропонованій статті здійснюється спроба розглянути переважно на місцевому матеріалі найцікавіші зображення богині і на цій підставі визначити роль її в релігійних уявленнях населення Північного Причорномор'я.

Найбільш ранніми знахідками тут є фрагмент кам'яної скульптури кінця VI—початку V ст. до н. е. з Ольвії¹⁵ та привізної кераміка, яка (зокрема, панафінейські амфори) могла бути одним з джерел проникнення образу Афіні у Північне Причорномор'я.

У V ст. до н. е. з'являються перші місцеві зображення: великі литі ольвійські монети, на яких вміщена повернута вліво голова Афіні архаїчного типу з дельфіном перед її обличчям; золоті бляшки з німфейського некрополя, виявлені в похованні, що відзначається місцевими рисами обряду¹⁶ (курган № 17, друга половина—третя чверть V ст. до н. е.). Власне, ці вироби можна пов'язувати з Афіною, лише враховую-

⁶ А. Н. Зограф. Монеты Тиря, табл. II, 7, № 22; табл. II, 9—10, № 25-26; табл. III, 7, № 31, стор. 46, 47; И. Д. Головкин. Несколько граффити Белгород-Днестровского музея.— КСОАМ, 1963, стор. 110, № 1; J. Asakian. Sîri nova din Tyras.— SNA, t. VII, 1927, № 28—30.

⁷ IOSPE, IV, 82.

⁸ Г. Д. Белов. Бронзовые статуэтки из Херсонеса.— АИКСП. Л., 1968, стор. 23—30.

⁹ IOSPE, I, 243.

¹⁰ А. Н. Зограф. Античные монеты.— МИА, 16. М., 1951, стор. 40—41, табл. XXXIX, 2. Дата цих монет—рубіж V—IV ст. до н. е. (Д. Б. Шелов. Монетное дело Боспора IV—II вв. до н. е. М., 1956, стор. 40—41).

¹¹ Э. Р. Штерн. Граффити на античных южнорусских сосудах.— ЗООИД, т. XX. Одесса, 1897, стор. 173, № 10.

¹² Д. Б. Шелов. Монетное дело..., стор. 41.

¹³ Д. С. Герцигер. Покрывало из VI Семібратнего кургана.— Труды ГЭ, XIII, 192, стор. 98 і далі.

¹⁴ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XI, 14; XII, 16.

¹⁵ И. И. Кобылина. Мраморный фрагмент из Ольвии.— Труды кабинета истории материальной культуры МГУ, V, М., 1930, стор. 72 та ін., рис. 19.

¹⁶ Л. Ф. Силант'єва. Некрополь Немфея.— МИА 69. М., 1959, стор. 71—78; рис. 38, 13; М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага, 1966, рис. 94.

чи дальшу еволюцію образу. На штампованих бляшках розміром приблизно 3×4 см подана така композиція — людська голова в профіль у шоломоподібному уборі, який закінчується великим завитком повернута праворуч ошцрена лев'яча голова, а внизу риба (рис. 1, 1). Близьких

Рис. 1. Зображення Афін:

1 — Німфей, гробниця 17 (1876 р.); 2 — II Семибратній курган; 3 — Чортомлик.

аналогій цьому зображенню не знайдено, але безсумнівною є схожість його з електровими статерами Кізіка кінця VI — початку V ст. до н. е.¹⁷, на яких поєднано баранячу голову разом з ошцреною лев'ячою, зображеною ліворуч; унизу — тунец. Головне в цій композиції — людська голова. Обличчя виконане дуже сумарно, але вже ж помітний зв'язок з рисами східного та іонічного мистецтва. Привертає увагу головний убір східного типу і особливо великий завиток на ньому, який можна вважати стилізованим у скіфській манері дзьобом хижого птаха¹⁸. З'ясування змісту композиції пов'язане з певними труднощами. Насамперед виникає питання, чи існував зв'язок між цими бляшками і місцевим скіфським мистецтвом та релігією і наскільки він був глибоким. Можна погодитися з думкою дослідників про боспорське походження цих виробів та місцевий характер їхніх сюжетів¹⁹. Так, скіфським художнім традиціям властиві синкретичні зооморфні або зооантропоморфні образи²⁰. Найяскравішою аналогією німфейським бляшкам є, мабуть, синкретичні істоти, які зображені на мельгуновських та келермеських піхвах змішаного урартсько-скіфського стилю. Це леви з крилами у вигляді риб, з головами людни, лева, барана, орла, які стріляють з луків²¹. Ще Л. Стефані, а слідом за ним Н. П. Кондаков і М. І. Ростовцев припускали, що німфейське зображення уособлює Афіну²². Справді, його можна поставити в один ряд з іншими близькими за часом, належність яких Афіні не викликає сумніву. Тут маються на увазі бляшки з Семибратніх курганів і літі монети з Ольвії. Зразками і в тому, і в другому випадку були різні типи кізікінів VI і V ст. до н. е., дещо перероблені.

¹⁷ K. Regling. Die Antike Münze als Kunstwerk. Berlin, 1924, табл. V. 126.

¹⁸ Л. Ф. Силантьева. Вказ. праця, стор. 75.

¹⁹ Н. А. Онайко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II ст. до н. э. — САИ, ДІ—27. М., 1970, стор. 47. Дані боспорської нумізматики, яка була тісно пов'язана з торевтикою, свідчать про широке запозичення монетних типів з багатьох античних міст наприкінці V — на рубежі V—IV ст. до н. е.

²⁰ Ця традиція походить від іранської релігійної іконографії. В. Г. Луконин. Искусство древнего Ирана (основные этапы). — История иранского государства и культуры. М., 1971, стор. 108.

²¹ М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 3, 6—8.

²² Л. Стефані. Описание некоторых художественных произведений, найденных в 1876 г. в Южной России. — ОАК, 1876, стор. 143; И. И. Толстой, Н. П. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. 2. СПб., 1899, стор. 152; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. М.—Л., 1925, стор. 447—448.

Однак в Ольвії відбір символів для монет мав на меті наслідування найпопулярнішої валюти того часу і, крім того, був зумовлений залежністю від Афін²³, тоді як зображення на німфейських бляшках виконували лише магічну функцію. Зв'язок ольвійських символів з активізацією політики Афін в Північному Причорномор'ї безперечний, причому саме для Ольвії, Німфея і Прикубання цей вплив позначився найбільше²⁴. Якщо розглядати німфейське зображення з точки зору магічного змісту (за скіфськими уявленнями), то привертає увагу поєднання в одному образі риби і орлиного дзьоба, направлено до неї. Цілком можливо, що тут у схематичному вигляді представлений добре відомий в скіфському мистецтві V—IV ст. до н. е. мотив — орел, який клює рибу. У даній статті недоцільно розглядати семантику цих двох образів, але можна вважати надійно встановленим зв'язок образу хижого птаха в скіфсько-сарматському мистецтві з темою військової перемоги, могутності, достатку²⁵. Хижий птах — одне із втілень іранського божества війни Веретрагни²⁶. Тому не випадково в скіфському мистецтві VI—IV ст. до н. е. образ орла (або його різновидності грифо-барана) є однією з постійних прикрас зброї і військового спорядження. Особливо цікаве оздоблення наверх мечів у вигляді пазурів хижого птаха або двох орлиних голівок, прикрашення перехрестя мечів двома орлиними голівками, а наконечників піхов головою грифо-барана²⁷.

Близькими до німфейських є бляшки із зображенням богині, знайдені у другому Семибратньому кургані в Прикубанні (друга половина V ст. до н. е.). Серед них можна виділити три варіанти, які відрізняються розмірами і ретельністю виконання²⁸, що свідчить про їх більш-менш масове виробництво. Відмінність від німфейських досить значна. По-перше, головний убір перетворюється в античний шолом, з гребенем, що характеризує образ Афін²⁹. По-друге, гребінь сполучає людську і лев'ячу голови і, по-третє, внизу немає риби. Майже всю площу шолома займає великий завиток, подібний до слимака (стилізований ріг?), від нього вниз відходить другий менший. На дрібних екземплярах майже зникає гребінь, а великий завиток явно нагадує ріг.

В античному мистецтві з баранячими рогами зображувалися божества діонісійського кола, насамперед, Зевс-Аммон³⁰. Зображеннями баранячих голів часто прикрашалися і шоломи Афін, у тому числі на пам'ятках V ст. до н. е.³¹ З другого боку, ця деталь відповідає також культовій символізації Іранського світу, де баран пов'язаний з божеством війни і перемоги Веретрагну (який пізніше ототожнювався з Гераклом), а також з царським фарном³². Зображення у цілому значно схематичніше, ніж на німфейських бляшках і стилістично є вже далеким від античних традицій. В рисах обличчя виділяються губи, різко окреслені і розміщені надто високо, та велика валикоподібна брова, що май-

²³ П. О. Карышковский. Ольвия и Афинский союз. — МАСП, 3, 1959, стор. 93, 94; його ж. Ольвийские ассы с изображением совы. — СА, № 2, 1962, стор. 214—215.

²⁴ Т. В. Блаватская. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. е. М., 1959, стор. 77—78; Д. Б. Шелов. Феодосия, Гераклея и Спартаклиды, стор. 168.

²⁵ К. Ф. Смирнов. Савроматы. М., 1964, стор. 246. Б. А. Литвинский. Кангуйско-сарматский фарн. Душанбе, 1968, стор. 93. Е. Е. Кузьмина. О синкретизме образов скифского искусства в связи с особенностями религиозных представлений иранцев. — Тезисы докладов III всесоюзной конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. М., 1972, стор. 51—52.

²⁶ Яшт 14, 19.

²⁷ А меч, як відомо, був втіленням скіфського божества війни. — Геродот, IV, 62.

²⁸ Найвні 55 екземплярів. М. И. Артамонов. Вказ. праця, рис. 42, стор. 26; ОАК, т. III, 4—6.

²⁹ K. Regling. Вказ. праця, табл. IV, 92 (афінські монети V ст. до н. е.).

³⁰ K. Regling. Вказ. праця, табл. II, 49; V. 118; XII, 266; XXXV, 758.

³¹ Clarac, comte de Musée de sculpture antique et moderne on description historique et graphique de Louvre... Paris, 1814, pl. 462A, 462B, 888A; F. Winter. Die Typen der figürlichen Terrakotten, Bd. III, 2. Berlin, 1903, стор. 176, 2.

³² Б. А. Литвинский. Кангуйско-сарматский фарн, стор. 90—91.

же зливається з краєм шолома (рис. 1, 2). Ці бляшки, безперечно, можна вважати виробом місцевого майстра, який копіював античний зразок³³, або інші бляшки, типу німфейських. Голова лева тут вже сприймається як прикраса шолома. Відомо, що лев'ячий скальп найчастіше був атрибутом Геракла³⁴, але інколи в подібному уборі з'являються інші персонажі: Аїд, Афіна, Омфала, а також Артеміда³⁵. Але у всіх згаданих випадках звірячий скальп обернений пащею до голови людини і ніби охоплює її, а лев'яча голова на описаних вище бляшках повернута в протилежний бік. Поява такого головного убору у Афіни є дуже цікавою. До речі, в античній міфології образи Афіни і Геракла дуже тісно пов'язані. Згідно з давньою етрусською версією, Афіна (Мінерва) була дружиною останнього і матір'ю його сина Телеса³⁶. На культових знахідках, починаючи з епохи архаїки, вона зображена поруч з Гераклом значно частіше, ніж з іншими героями³⁷. Давність обох культів, а також культурні контакти між Північним Причорномор'ям і європейським світом ще в першій половині II тисячоліття до н. е.³⁸ не виключають припущення, що ці образи і в Північному Причорномор'ї були відомі в тісному зв'язку і могли мати деякі місцеві паралелі. Адже одним з найдавніших богів був тут Геракл — Таргітай. Не менш давній міфологічний персонаж — так звана змієнога богиня, дружина Геракла й матір Скіфа. З нею деякою мірою могла ототожнюватись Афіна³⁹.

Цілком природно, що саме тут, на Боспорі, в районі найбільш тісного контакту скіфської, сіндо-меотської та еллінської культур виник образ, який ввійшов потім у сферу скіфських магичних уявлень.

Бляшки, близькі за типом до знахідок з Семибратніх курганів, широко розповсюджуються в IV ст. до н. е. Вони відзначаються ретельністю виконання, що свідчить про їх масове виробництво. До таких екземплярів належать, наприклад, бляшки з Чортотлика (рис. 1, 3). Зображений тут шолом дуже стилізований, нагадує щось середнє між аттичним і фракійським. Козирок закінчується по боках завитками з невеличкими султанами, до них прикріплені стилізовані нашічники, зверху — гребінь. З-під шолома на шию спадає пряме волосся, яке разом з султаном ніби утворює гриву на лев'ячій голові. Зображення Афіни завжди поверну-

³³ Явно скопійовані з афінських монет фігурки сов з цього ж поховання. Див. М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 27, рис. 42.

³⁴ За літературною традицією, Геракл в шкурі лева згадується вже в VII ст. до н. е. (W. H. Roscher. Вказ. праця, т. 2, стб. 2138). В VI ст. до н. е. Геракл у лев'ячому скальпі з'являється на фракійських і в V ст. — на південносіцилійських монетах (K. Regling. Вказ. праця, табл. IX, 229; XXV, 538, 539).

³⁵ W. H. Roscher. Вказ. праця, т. 2, стб. 1807 (малюнок етрусського склепу в Орвіето). За Рошером, атрибутом Аїда тут є вовчий скальп. Статуя Афіни в Вілла Альбани — копія з оригіналу V ст. до н. е. Цей скальп Рошер вважав лев'ячим (W. H. Roscher. Вказ. праця, т. 2, стб. 695), а в словнику Ch. Daremberg et Saglio його назвали собачим. Аналогічними є також зображення Омфали і Артеміди. Див. F. Wieseher, K. O. Müller. Denkmäler der alten kunst nach der auswahl und anordnung. Göttingen, 1860—1861. F. Winter. Вказ. праця, III, 2, стор. 162, 1—5 (італійські знахідки).

³⁶ И. Г. Шенгелия. Этрусская версия теогамии Минервы и Геракла. — IV конференция по классической филологии. Тезисы докладов. Тбилиси, 1969, стор. 92—94. Не випадковим, очевидно, є той факт, що майже всі відомі нам зображення жіночих божеств з лев'ячим скальпами на голові пов'язані з територією Італії.

³⁷ Павсаній. Описание Эллады, III, 18, 11; V, 8; VI, 19, 12; IX, 11.

³⁸ В. И. Аббаев. Скифо-европейские изголовья. М., 1965, стор. 86, 92, 119—120, 142. Відомі скифо-італійські ізголов'я, в тому числі міфологічні.

³⁹ И. Г. Шенгелия. Вказ. праця, стор. 18. На можливість існування жіночої культової або міфологічної паралелі Таргітая вказує етимологічний зв'язок імен Таргітака — Тіргатао (в обох іменах можна виділити частину «тао» — мугутний богатир); М. Ф. Болтенко. Herodoteana. МАСП, 3. Одеса, 1960, стор. 40—41. Не виключено, що образ міфічної дівчи-богатири Тіргатао лише з часом був поєднаний з конкретними історичними подіями. Слід також зазначити, що для власне Іранського середовища відомі парні божества, що об'єднують жіноче і чоловіче начало (андрогінії), причому, виступаючи окремо, богиня і бог могли називатися одним іменем. Див. Э. А. Грантовский. Религия истории иранских племен. М., 1970, стор. 304.

те головою праворуч. На менш ретельно виготовлених екземплярах зникає гребінь, нащічники, а також волосся, інколи вони виконані подібним, а, можливо, тим самим штампом. Немає сумніву в їх місцевому, скоріше за все боспорському виробництві.

Ці бляшки знайдені в похованнях Чортомлика, Верхнього Рогачика, Чмиревої могили, Огуза, Мелітопольського кургану, Куль-Оби в Криму, а також у кургані 29 в радгоспі ім. Блюхера Херсонської області, тобто в степових комплексах другої половини IV ст. до н. е. Їх немає на території лісостепу, в Ольвії, Херсонесі та грецьких похованнях Боспору. Звідси випливає висновок, що образ богині в шоломі з лев'ячою головою був пов'язаний якоюсь мірою саме із скіфськими уявленнями, хоч вважати цей мотив повністю скіфським самотнім, принаймні в іконографії, не можна. Цілком ймовірно, що він походить від згаданих вище зображень кінця V ст. до н. е., як за іконографією, так і за змістом. Типологічно близький до цих зображень образ богині, яка сидить на двох левах, відомий на однотипових золотих підвісках IV ст. до н. е. Профільні зображення голови молодого Геракла в левоголовному шоломі зустрічається на монетах Атея (В. А. Анохин. Монети скіфського царя Атея. — НС, 2. К., 1965), а також на золотих бляшках з кургану № 2 в урочищі Носаки (III ст. до н. е., розкопки В. І. Бідзілі, 1970 р.). Рідкісними є зображення бородатої голови Геракла в фас у такому самому шоломі (фіала з Чмиревої могили, оправа точильного бруска з Карагодеуашха). Іноді голова богині в левоголовному шоломі сприймається як голова молодого Геракла. Але довге волосся, яке видніється з під шолома, для античних зображень Геракла не характерно⁴⁰. З IV ст. до н. е. в скіфських похованнях відомі також зображення Афін в її класичній іконографії. Зокрема інтерес становить комплекс кургану Куль-Оба, де знайдені три їх типи. Крім згаданих бляшок (у кількох варіантах), тут вперше з'являються зразки, які ведуть походження від статуї Афін-Діві Фідія другої половини V ст. до н. е. Це широко відомі великі золоті медальйони з підвісками у вигляді розеток і амфорок на ланцюжках⁴¹. Голову богині, повернуту на три чверті, прикрашає розкішний шолом з трьома гребенями, що мають вигляд сфінкса (по центру) і пегасів по краях. Козирок прикрашений голівками коней і грифонів, а нащічники також крилатими грифонами. Поряд з головою Афін — її атрибути (змія, сова, ратище, спис), які майже цілком заповнюють фон. Ця копія вважається однією з найточніших репродукцій статуї Фідія, якщо не враховувати грифонів на гребені, замінених пегасами (рис. 2, 2). Найбільш природно припустити аттичне походження цих медальйонів⁴².

На тонкій кістяній пластинці (прикраса саркофага або шкатулки) зображена Афіна в сцені суду Париса⁴³. Богиня стоїть у спокійній позі, притримуючи однією рукою спис, у другій руці — корінфський шолом з високим султаном. На іншій пластинці такого самого типу відтворено сцену викрадення Левкіппід Діоскурами. Новими порівняно з більш ранніми німфейськими і семибратніми комплексами є мотиви, пов'язані з копом і морем: вершник-скіф зі списом в руці, пегас, гірпокампи, протоми вершників на кінцях гривні. Діоскури з колісницею. Деякі з них зумовлені, можливо, аристократичним культом Посейдона — Фатімася-

⁴⁰ А. П. Манцевич. Мастюганские курганы — АСГЭ, вып. 16. М., 1973, стор. 38, рис. 11, 2; О. Лесков. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974, рис. 27; Б. М. Мозолевський. Товста Могяла — видатна пам'ятка Скіфії. — Археологія, вип. 5. К., 1972, стор. 81, рис. 10.

⁴¹ ДБК, Атлас, т. XIX, 1; М. И. Артамонов. Сокровища..., табл. 214, 215.

⁴² Є подібні, але скромніші, без підвісок, медальйони III ст. до н. е., знайдені в Албанії. На них зображена голова Афін в простому шоломі з трьома гребенями, без прикрас і додаткових атрибутів, яка нагадує Афіну Палладу на кізійних другій половині IV ст. до н. е. Див. Shqipëria Arheologjike Tirane, 1971, рис. 47.

⁴³ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 261.

да. Згідно з Геродотом, серед скіфських племен лише скіфи царські приносили жертви Посейдону. Слушним є давно відоме припущення⁴⁴, що Посейдон шанувався скіфами як кінне божество або кінь. Мабуть, і Афіна уявляється тут покровителькою коней⁴⁵.

Найближчою аналогією куль-обським медальйонам є кругла теракотова позолочена бляшка монетного типу з німфейського некрополя

Рис. 2. Зображення Афіни-Парфенос:
1 — Ольвія; 2 — Куль-Оба.

(рис. 3, 1), яка датується IV ст. до н. е.⁴⁶. Незначні розміри зображення не дають можливості передати деталі, але привертає увагу той самий поворот голови, форма шолома, кучерів, намиста. На шоломі — дві змійки, всі три гребені закінчуються голівками коней або пегасів, над одним з нащичників — сова. З обох боків голови фігурки крилатих геніїв або Нік. Вони надівають богині сережки. Абсолютно аналогічна бляшка але покрита світлою обмазкою, знайдена в одному з поховань Пантікапея IV ст. до н. е.⁴⁷ Подібні (але без крилатих фігурок) теракотові бляшки у

⁴⁴ С. А. Жебелев. Геродот и скифские божества.— ИТОИАЭ, т. I (58). Симферополь, 1927, стор. 89.

⁴⁵ Покровительство коням, яке простежується з давніх часів — ще один з аспектів культу Афіни, що міг мати значення в умовах Північного Причорномор'я. Вона вважалася винахідницею колісниць й вузлечки і, зокрема, троянського коня. Такі факти її шанування мали місце, наприклад, в Аркадії, у Коринфі, де був храм Афіни Візниці тощо (Павсаній, I, 4, 5; I, 30, 4; I, 31, 6; VIII, 47, 1).

⁴⁶ Л. Ф. Силантьєва. Вказ. праця, рис. 13, 1.

⁴⁷ Зберігається в Ермітажі (П. 1905.57). Такий самий екземпляр опубліковано Marshallom (місце знахідки не вказано). На звороті бляшки — отвір для прикріплення. Izv. F. H. Marshall. Catalogue of the Jewellery in the British Museum, стор. 245, № 2147.

вигляді монет трапились в кургані № 5 поблизу ст. Воронежської в Прикубанні⁴⁸. Вони різного діаметру (2,5 і 4 см), на одній є залишки обмазки і розпису, на другій — сліди позолоти. Голова Афіни в шоломі з трьома гребенями і піднятими нащічками зображена строго фронтально, фон заповнений завитками і крапками. По краю — рубчастий кант,

Рис. 3. Зображення Афіни з боспорських і скіфських поховань: 1 — Німфей; 2 — Велика Близниця (1863 р.). 3 — курган поблизу с. Башмачка; 4 — курган поблизу м. Орджонікідзе.

як на монетах⁴⁹. Саме ці зображення повторюють в стилізованому вигляді золоті монетоподібні бляшки із скіфських курганів (першого Мордвинівського, Олександропольського, Геремесова), а також підвіски з кургану поблизу м. Орджонікідзе⁵⁰. З двох останніх походять найбільш стилізовані і недбалі зображення (рис. 3, 4). Від колишньої схеми залишилися лише пасма волосся по боках шиї, намисто, великі нащічки, які нагадують більше звірячі вуха, а середній гребінь перетворився на овальну пляму. На бляшках з Деєва кургану і № 11 групи Гаймалової Могили також відчувається вплив цієї схеми: кругле, наче у горгони, жіноче обличчя і короткі, загнуті вверх язички навколо голови⁵¹.

До цієї самої групи зображень належить і образ Афіни на великій круглій блясі від кінської вуздечки з Олександропольського кургану,

⁴⁸ ОАК, 1903, стор. 71, рис. 129 і 130.

⁴⁹ Аналогії див. Ф. Н. Marshall. Вказ. праця, № 2148—2149 (вони майже цілком збігаються з меншими бляшками з ст. Воронежської). Теракотові імітації монет були розповсюджені у всьому античному світі з IV ст. до н. е. і виготовлялися, очевидно, в різних центрах. Одна з їх функцій — прикрашати деякі посудини (див В. И. Пругло. Монети в античній керамці.— МАСП, 4, 1962, стор. 73—86). Кістяна кругла пластинка з аналогічним зображенням Афіни знайдена також у могильнику Комуяга на Північному Кавказі (МАК VIII, 1900, стор. 322, рис. 266).

⁵⁰ Гермес. 1916, № 11-12, стор. 271, рис. 5; ЗРАО, VII, 1895, табл. II, 4; ДГС I, Свб., 1866, стор. 29; Археологія УРСР, т. II, К., 1971, стор. 147, рис. 39, 9.

⁵¹ ОАК, 1897, стор. 32, рис. 98; ИА ІА АН УРСР, 1968/16, табл. 5.

яка датується, найімовірніше, III ст. до н. е.⁵² (рис. 4, 3). Становить інтерес наявність золотих виробів цього типу в комплексі жіночого поховання з Великої Близниці (склеп № 4), який пов'язується з елевсінськими містеріями⁵³. На невеличких круглих бляшках голова Афіні злегка повернута вбік, на шні богині — намисто, а дуже стилізований

Рис. 4. Зображення Афіні
1 — Ольвія; 2, 3 — Олександропольський курган; 4 — Пантікалеї.

шолом має три гребені та підняті нащічники. Поряд з однотипними зображеннями Геліоса і протомамн пегаса вони прикрашали головний убір⁵⁴.

У чоловічому похованні з Великої Близниці (1865 р.) знайдено вісім круглих бляшок⁵⁵ (рис. 3, 2), де майстерно відтворено характерне обличчя богині з великими виразними рисами. На плечі її спадає хвилясте волосся. Над шоломом з піднятими нащічниками — один великий поперечний гребінь або променистий вінець. Аналогією може бути ольвійська теракота IV ст. до н. е. — голова Афіні в шоломі з високим віялоподібним султаном⁵⁶. За такою самою схемою виконано зображення на бляшці з кургану поблизу с. Башмачка (рис. 3, 3). Воно настільки схематизоване, що шолом і поперечний гребінь, кінці якого звисають, перетворились на два ряди опуклих рисок. Але по боках залишилися невеличкі нащічники⁵⁷.

Своєрідна знахідка (прикраса шолома?) трапилась в чоловічому похованні Малої Близниці з яскраво виявленими місцевими рисами похо-

⁵² ДГС, I табл. XIV, 2. Можна погодитися з припущенням про боспорське виробництво прикрас вуздечки (Н. А. Оняйко. Вказ. праця, стор. 102).

⁵³ А. А. Передольская. Художественно-историческое значение терракот из кургана Большая Близница. — КСИА АН УССР, вып. 7, К., 1957, стор. 72.

⁵⁴ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 78, рис. 150.

⁵⁵ ОАК, 1866, т. II, 29, стор. 70.

⁵⁶ В. М. Скуднова, Л. М. Славин, И. Б. Клейман. Описание терракот из Ольвии — САИ Г I—II. М., 1970, I, табл. 34, I. Місце виробництва цієї теракоти неясне.

⁵⁷ ОАК, 1897, стор. 41, рис. 119.

вального обряду (III ст. до н. е.)⁵⁸. Це золота прямокутна пластинка, прибита цвяхами до залізної основи (рис. 5, 1). На ній — голова Афіни в шоломі з двома невеликими піднятими нащічниками, трьома гребенями і змійками під ними. З-під шолома вибиваються короткі кучері, що нагадують волосся горгонни, нижче вони переходять в дві коси. На шні — намисто. Очі інкрустовані білою та чорною смалтю, що підкреслює їх і надає обличчю застиглому, нерухомого виразу. Відомі також

Рис. 5. Зображення Афіни:

1 — Мала Бланиця; 2 — Херсонес; 3 — Ольвія. Теракотові статуєтки.

інші знахідки, прикрашені головою Афіни-апоτροπεεμ. Це фракійський шолом III ст. до н. е.⁵⁹, бронзова ситула IV ст. до н. е. у с. Піщане⁶⁰, керамічні антефікси IV—II ст. до н. е. з Ольвії⁶¹ (рис. 5, 3).

Окрему групу становлять зображення Афіни на весь зріст, які ведуть походження головним чином від згаданої скульптури Фідія. Єдина ольвійська статуєтка Афіни-Парфенос датується кінцем IV ст. до н. е. Ця невелика (висотою 0,29 м) декоративна фігурка з каменю є імпортом. Не всі атрибути її збереглися (спис, щит, змія), немає голови, наявні деякі неточності в деталях. Але, незважаючи на це, скульптура є досить точною реплікою Афіни-Парфенос⁶² (рис. 2, 1).

Копії статуй Афіни були відомі в Північному Причорномор'ї, головним чином, у теракоті, імпортованій та місцевого виробництва. Невелика (висота — 7 см) одностороння теракота знайдена на акрополі Патрея в шарі V ст. до н. е. і датована І. Є. Ніконовим серединою V ст. до н. е.⁶³ Вона немає жодних атрибутів Афіни, але завдяки характерному одягу в

⁵⁸ ОАК, 1882—1883, стор. 76—77.

⁵⁹ ДБК, т. XXXIII, 1—3.

⁶⁰ О. Д. Ганіна. Античні бронзи з Піщаного. К., 1970, рис. 22.

⁶¹ ОАК, 1909—1910, стор. 73, рис. 85; Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.—САИ, ГІ—20. М., 1966, табл. 30, 1, 3. Фрагмент антефікса такого самого типу є в Херсонському музеї (№ і 28055).

⁶² Б. В. Фармаковский. Памятники античной культуры, найденные в Росии.—ИАК, 14. СПб., 1905, стор. 91, табл. 1; його ж. Еще об ольвийской статуэтке Афины.—ИАК, 17, 1905, стор. 109—114.

⁶³ И. Е. Никонов. К находкам двух терракотовых статуэток в Патрее.—ЗОО, II /35/. Одесса, 1967, стор. 278, рис. 1.

ній можна впізнати саме цю богиню (рис. 6, 1). Голова і база статуетки не збереглися. Руки опущені, права ледве зігнута і притримує одяг, ліва щільно притиснута до тіла, кисть її упирається в якийсь предмет, можливо, щит⁶⁴. Прототип походить, очевидно, з V ст. до н. е., коли була створена велика кількість монументальних статуй Афіни. Однак найбільш ймовірною датою є IV—III ст. до н. е. Великий інтерес становить висновок автора про місцеве виробництво цієї теракоти.

Інша дуже своєрідна фігурка стоячої Афіни виготовлена в Ольвії і датується III ст. до н. е.⁶⁵ (рис. 4, 1). Богиня зображена у високо підerezавому хітоні, на грудях — егіда з горгонейоном у вигляді кружка, на спині — плащ, скріплений на плечах круглими застібками. Голова велика, на довгій шві. Шолом відбитий. В правій руці, зігнутій у лікті і простягнутій вперед (також відбитій), богиня щось тримала, можливо, сову. В опущеній лівій був, очевидно, спис. У цьому самому комплексі знайдено згаданий вище антефікс з головою Афіни та статуеткою сідлової Кібели.

Крім цілих статуеток, відомо кілька більш-менш однотипних голівок, що належали також фігуркам Афіни (три — з Ольвії, по одній — з Пантікапея та Фанагорії). IV ст. до н. е. датується голівка з Ольвії у фракійському шоломі (гребінь відбитий). Хвилясте волосся підгорнуте до потилиці, у вухах — круглі сережки. Енергійні риси обличчя, повні губи є характерними для Афіни. Висота голівки — 12,5 см, отже, вона належала до великої статуетки. Друга, мініатюрна теж з Ольвії (IV—III ст. до н. е.)⁶⁶. В іншій манері виконано голівку з Пантікапея (II—I ст. до н. е.), подану в коринфському шоломі, який взагалі є традиційним для зображень богині в елліністичному мистецтві⁶⁷ (рис. 4, 4).

Образ Афіни, яка стоїть, втілено і в теревтиці. На срібних бляшках від кінської вуздечки, знайдених в Олександропольському кургані, її поза близька до постаті Парфенос: у лівій опущеній руці — спис, пригнаний до плеча, внизу біля ратища — сова, правою рукою богиня притримує поставлений на землю щит⁶⁸. Через те, що речі погано збереглися, не всі деталі можна розпізнати (егіду, тип шолома). В цілому зображення надто схематичне, що особливо помітно в передачі складок хітона (рис. 4, 2).

Окремо стоїть невелика група теракот IV—III ст. до н. е. (один фрагмент походить з Ольвії і два з Тірітаки). Тірітакські статуетки (рис. 6, 2) зображують богиню на троні. За келихом у руці, короною у вигляді башти, а також повним округлим обличчям вона нагадує Кібелу, але на грудях у неї — великий горгонейон⁶⁹. Немає, правда, таких атрибутів Кібели, як тимпан (можливо, він був у відбитій правій руці) і лев на колінах або біля трона. Теракота подібна до архаїчних зображень Афіни з келихом, відомих в багатьох іонічних центрах⁷⁰. Однак у даному випадку це скоріше синкретичний образ верховного жіночого божества, дуже характерного для Боспора, образ, який увібрав у себе деякі риси Кібели і Афіни. Дата теракоти — III—II ст. до н. е. Фрагмент ана-

⁶⁴ Пор. F. Winter. Вказ. праця, стор. 178, рис. 1—2.

⁶⁵ ОАК, 1909—1910, стор. 68, рис. 76; В. М. Скуднова, Л. М. Славин, Н. Б. Клейман. Вказ. праця, стор. 54, табл. 34, 2.

⁶⁶ ОАК, 1909—1910, стор. 83, рис. 100; В. М. Скуднова, Л. М. Славин, Н. Б. Клейман. Вказ. праця, стор. 41, табл. 13, 6; стор. 54, табл. 35, 2. Теракота є імпортом.

⁶⁷ М. М. Кобылина. Терракотовые статуэтки Пантикапея в Фанагории. М., 1961, стор. 82, табл. XI, 2.

⁶⁸ ДТС, II, табл. XIV, 5 (п'ять екземплярів).

⁶⁹ В. И. Пруголо. Терракоты из Тиритаки.—САИ, ГІ—11, II, стор. 91, табл. 36, 6. Досить близький фрагмент (до пояса) знайдено в Порфмі у 1974 р. На голові трьохзубий убір, на грудях великий горгонейон.

⁷⁰ С. Н. Dagemberg et E. Saglio. Вказ. праця, III, 2, стор. 1923, рис. 5034, 5054.

логічного торсу сидячої богині (II ст. до н. е.) з горгонейоном, але більш дрібним і схематизованим, походить з Ольвії)⁷¹.

У III ст. до н. е. — I ст. н. е. зображення Афіни трапляються головним чином на монетах, медальйонах, різьблених каменях, персях, підвісках, прикрасах кінського спорядження. Це був час значної еллінізації,

Рис. 6. Терракотові статуєтки:
1 — Патрей; 2 — Тірітака.

Північного Причорномор'я, як і всієї античної периферії, коли образи античних божеств стають популярними у мистецтві. Серед знахідок, що походять головним чином з грецьких міст, у тому числі й боспорських, становлять інтерес вироби місцевої теревтики. Так, можливо, боспорськими є два медальйони і 19 бляшок з некрополя Танаїса, на яких рельєфне поясне зображення Афіни дуже близьке до штампа, знайденого в Тірітаці⁷². Типологічно подібним є й медальйон, який, певно, був встановлений в дно культової чаші, та перстень кінця II ст. до н. е. з Ольвії⁷³. Виробництво таких медальйонів існувало і в Херсонесі, де в майстерні коропласта II ст. до н. е. виявлена форма для відбитків бюста Афіни (рис. 5, 2)⁷⁴. Паралелями до херсонських медальйонів є три великих

⁷¹ Е. И. Левин. Описание терракот теменоса.— САИ, ГІ—ІІ, 1. стор. 46, табл. 20, 2. Фрагмент знайдений в цистерні серед культових теракот, де переважали статуєтки Кібели.

⁷² Т. Н. Клипович. Танаис. М.—Л., 1949, стор. 62—63, рис. 21. Розкопки М. І. Веселовського 1908 року, урна № 3.

⁷³ Ф. М. Штителъман. Вказ. праця, стор. 223—227, рис. 1, 2. У всіх випадках подано погрудне зображення богині (на три чверті), шолом подібний до тих, що є на боспорських монетах цього часу.

⁷⁴ В. К. Мальямберг. Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888 и 1889 гг.— МАР, 1892, № 7, стор. 11, табл. 1, 4.

золотих персні з каменями, які походять з розкопок Ашіка і Кареіші в Керчі⁷⁵.

До виробів боспорської майстерні належить група золотих перснів I ст. до н. е. — I ст. н. е. з різьбленими гранатами⁷⁶. На них дуже схематично зображена Афіна-Парфенос і богиня, яка йде (рис. 3, 5).

Значний інтерес становлять зображення Афін в сценах гігантомахії на фаларах Федуловського та Сіверського комплексів. На федуловсь-

Рис. 7. Зображення Афін на фаларах з сарматських курганів.

1 — Сіверський курган; 2 — Федуловський скарб.

кому фаларі, який датується кінцем III ст. до н. е. і є, очевидно, боспорським виробом, представлена варіація на тему композиції Пергамського вітваря — боротьба Афін з молодим гігантом Алкіонеем. Богиня однією рукою тримає його за волосся, а другою пронизує кинджалом (рис. 7, 2). Над її головою, як і на боспорських монетах, перун Зевса. Тіло і одну ногу гіганта обвиває змія, яка жалить його в груди⁷⁷.

Сюжети гігантомахії в мистецтві пов'язані, зокрема, з поширенням по всьому елліністичному світу культу Діоніса-Вакха, який злився з місцевими, аналогічними йому божествами. Цей зв'язок яскраво простежується в зображеннях на фаларі кінця II—I ст. до н. е. з Сіверського кургану (імпорт з Середньої Азії)⁷⁸. Афіна в одній руці тримає щит, а другою схопила за волосся гіганта, що тікає. Внизу — голова убитого гіганта, поруч — Діоніс на пантері, з тирсом у руці (рис. 7, 1). Фон ото-

⁷⁵ М. И. Максимова. Резные камни, стор. 440, III ст. до н. е., импорт табл. 1, 5; ДБК, табл. XIX, 3, IV—III ст. до н. е.

⁷⁶ М. И. Максимова. Боспорская камнерезная мастерская.—СА, 1957, № 4, стор. 75—82, рис. 2, 3, 5.

⁷⁷ А. А. Сплицын. Фалары Южной России.—ИАК, 29, 1909, стор. 30, рис. 43; И. П. Засецкая. Назначение вещей федуловскогоклада.—АСГЭ, вып. 7, 1965, стор. 28—36.

⁷⁸ А. А. Сплицын. Вказ. праця, стор. 39, рис. 43; К. Ф. Смирнов. Северский курган. М., 1953, табл. VIII.

чує лоза з виноградними гронами, а під головою гіганта і на тілі пантери — листя плюща. На думку К. Ф. Смирнова, тут зображені середньоазіатський Діоніс, близький негреським хтонічним божествам — Мітрі, Сабазію і Аттісу та жіноче хтонічне божество, аналогічне малоазіатській Кібелі⁷⁹.

В обох композиціях втілені подібні ідеї. Афіна постає не лише як воєвниця, а символізує торжество добра над злими силами. На зображенні сіверського фалара ще яскравіше виявляється її зв'язок з діонісійськими та сонячними божествами. Обидві фалари походять з сарматської території, але сюжети їх характеризуються рисами, спільними для всього Причорномор'я. Очевидно, в такому дусі сприймався тут і образ Афіни. Ця лінія простежується на Боспорі через кілька століть. В одному із склепів Німфея на стінах знайдені рельєфи II ст. н. е. — бюсти Пана, Сілена і Афіни⁸⁰, а також врізне зображення голови Діоніса⁸¹. Головну увагу художник приділив образу Афіни. Її голова непропорційно велика порівняно з тілом (рис. 8), так само, як і у Медузи, що у вигляді медальйона висить на шії богині. В руці Афіни — кинджал, приставлений до голови Медузи. Незважаючи на умовність схеми, збережені такі деталі, як шолом, щит біля лівої руки тощо. Апотропеїчний зміст усіх трьох зображень безсумнівний. Водночас трактування Афіни тут має хтонічний характер. На це вказує її присутність у склепі, суцільство двох явно хтонічних божеств⁸², розташування рельєфа в арковій едікулі. Як відомо, зображення в невеликому храмі є типовим для жіночого малоазіатського божества, особливо для Кібелі. Ця знахідка свідчить про те, що в Німфеї ще в перші століття нашої ери існував культ богині, яка зберегла деякі риси Афіни в цей період варваризації боспорської культури. Німфейський рельєф є найціннішим з її зображень, відомих на той час у Північному Причорномор'ї.

Отже, на території Північного Причорномор'я образ Афіни був порівняно добре відомий, як у грецьких містах, так і в середовищі місцевого населення. Серед її втілень переважають так звані ідеалізовані образи — головним чином Афіна Парфенос та інші сюжети, близькі до міфологічних. Немає архаїчних чи архаїзованих, найбільш пов'язаних з культом зображень типу палладіуму або воєвниці Афіни Промакос (за винятком розписної кераміки), а також Афіни Ергана, шанованої в Греції та Римі як богиня мирних ремесел. Всі північнопричорноморські виробы, присвячені Афіні, ґрунтуються на традиціях античного мистецтва і є копіями або варіаціями на тему античних зразків.

Слід зазначити повну відсутність монументальної скульптури та лапідарних написів у грецьких містах. До культових зображень можна віднести дрібну скульптуру з Ольвії та Херсонеса, а також теракоти, рельєф з німфейського склепу.

Близька картина спостерігається в Мілеті, який мав великий вплив на культурне життя Північного Причорномор'я. Мілетський культ Афіни належав до найдавніших, хоч і відігравав другорядну роль. Внаслідок його демократичного характеру він був відомий в демократичних полісах — Ольвії та Херсонесі, але не знайшов належного визнання у монархічній за укладом Боспорській державі. Слід врахувати також ворожість Боспору щодо політики Афіни у Північному Причорномор'ї.

Більшість зображень Афіни має магичний характер і походить з негреських, переважно скіфських і меншою мірою сілдомеотських та сарматських поховань.

⁷⁹ К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, стор. 35.

⁸⁰ М. И. Ростовцев. Античная декоративная живопись на Юге России. Спб., 1914, стор. 394—397, табл. ХСУІ, рис. 71.

⁸¹ Нові дослідження експедиції ЛОИА 1973 р.

⁸² Відоме зображення Афіни поруч з Гермесом і Діонісом в склепі римського часу на території Фракії (М. И. Ростовцев. Вказ. праця, стор. 396—397).

Розглянутий вище матеріал дає підставу припустити, що місцевим релігійним уявленням відповідали такі давні риси образу Афіни, як воїнність, покровительство коням, тісний зв'язок у міфології з Гераклом і, можливо, хтонічність. Ймовірно, як зазначав Б. М. Граков, у скіфів цей образ зберігав своє символічне значення, причому вони могли запозичити давню традицію, наприклад, під час перебування в Малій Азії на Кавказі, тобто в місцях зародження вказаного культу (за Д. Томсоном). Скоріше за все, це воїнське божество здобуло популярність серед скіфської родоплеємної аристократії в період поглиблення соціальної диференціації в скіфському суспільстві.

Слід також торкнутися питання про зв'язок Афіни з місцевими божествами війни. Відомості, наведені Геродотом про Ареса, свідчать, що він був чоловічим божеством та чи існувало у скіфів і аналогічне жіноче? Від епохи, про яку йдеться, збереглися легенди про північнопричорноморських воїниць — Тіртао, Амагу, амазонок.

Б. М. Граков висловлює ще одне припущення: образ воїнського жіночого божества могли принести іноземки-сарматки, які трапили в гаремі скіфів⁸³. Але, по-перше, на сарматській території до III ст. до н. е. зображення Афіни невідомі, а по-друге, розкопки останнього часу виявили, що у скіфів жіночі поховання зі зброєю є більш численними, ніж вважалося раніше⁸⁴. У цьому зв'язку слід згадати знайдений поблизу Ольвії рельєф з присвятним написом другої половини IV ст. до н. е. На рельєфі з одного боку зображений грецький воїн, з другого — амазонка⁸⁵. На думку Б. В. Фармаковського, в напису йдеться про культ Афіни Лейодоти, яка мала святилище десь за межами міста. В. В. Латинцев вважав, що цей епітет можна надавати як Афіні, так і Артеміді⁸⁶. Оскільки місце шанування цього божества було віддалене від Ольвії, природно припустити, що в основі його лежав якийсь місцевий культ, можливо, Матері Богів. Але для вирішення цього питання дуже мало даних.

Велика популярність Афіни в античному світі та на його периферії, особливо в період еллізму, коли відроджувались архаїчні риси грецької релігії, привела до появи синкретичних образів, або ототожнювання їх тією чи іншою мірою з Афіною⁸⁷. Це приводить до висновку, що в Північному Причорномор'ї відбувалися подібні процеси, в результаті яких певні жіночі божества під впливом античної культури могли асоці-

Рис. 8. Кам'яний рельєф з німфейського склепу.

⁸³ Б. Н. Граков. Скифы, стор. 85. Сарматськими Б. М. Граков вважав жіночі поховання зі зброєю в скіфських курганах.

⁸⁴ А. П. Смирнов. К вопросу о матриархате у сарматов. — ПСА, М., 1971, стор. 188—190.

⁸⁵ Б. В. Фармаковский. Памятники античной культуры, найденные в России. — ИАК, 1915, стор. 188—190.

⁸⁶ IOSPE, I², стор. 255, № 270. Зокрема зображення амазонок більше пов'язані з Аресом і Артемідою.

⁸⁷ R. Ghirshman. Iran. Parthians and Sassaniana. London, 1962, стор. 103. Аллаг, сирійська богиня війни (I ст. н. е.) зображена у вигляді Афіни, яка стоїть на леві.

юватися з Афіною, особливо в епоху військової могутності скіфської держави. Значну роль у поширенні культу цієї богині в Північному Причорномор'ї VI—IV ст. до н. е. відіграли також Афіни.

С. С. БЕССОНОВА

Изображения Афины по материалам Северного Причерноморья

Резюме

В статье дается обзор большинства известных в настоящее время в Северном Причерноморье находок с изображением Афины. Датируются они в пределах VI в. до н. э. по II в. н. э. Значительная группа их является местной продукцией.

Известную роль в распространении данного культа в Северном Причерноморье сыграли также Афины в период своего влияния в V—IV вв. до нашей эры.

Для Ольвии и Херсонеса есть данные об официальном характере культа Афины. На Боспоре имя этой богини полностью отсутствует в надписях, хотя именно здесь, а также на прилегающих территориях Прикубанья и Приднепровья, для которых Боспор был наиболее вероятным поставщиком предметов торевтики, сделана большая часть упомянутых находок. Возможно, распространению демократического культа Афины на Боспоре препятствовал олигархический и монархический строй последнего. Нет никаких письменных данных о почитании Афины скифами и другими местными племенами. Но древнее прошлое этого культа и его широкое распространение в античном мире и на его периферии позволяет предполагать, что и здесь проходили сходные процессы, в результате которых одно из женских божеств под влиянием античной культуры ассоциировалось с Афиной. Популярности этого божества могла способствовать тесная связь в мифологии с почитавшимся здесь Гераклом. Местным религиозным представлениям соответствовали, вероятно, древние черты образа Афины: воинственность и покровительство коневодству. Скорее всего, он был популярен лишь в среде военной аристократии.

Образ женского воинственного божества, иконографически воплотившийся в образе греческой Афины, не выходит из круга представлений, связанных со скифским божеством войны.

В. І. НЕПРИНА

Типологія кам'яного інвентаря культури ямково-гребінчастої кераміки на території УРСР

Наприкінці 1973 р. у Ленінграді вийшла з друку колективна праця, яка висвітлює комплекс проблем, пов'язаних з неолітичною добою лісової та лісостепової зон Європейської частини СРСР¹. Проте у цій книзі відомі в Лівобережній Україні пам'ятки з ямково-гребінчастою керамікою висвітлені недостатньо. Це зумовлено, насамперед, незначним обсягом публікаційного матеріалу, що характеризував би історичну долю первісного населення, що їх залишило. Вивченню цих пам'яток² присвячена наша попередня праця, але в ній не знайшов достатнього відображення виробничий інвентар, що за своїм обсягом та значенням для вирішення важливих історичних питань заслуговує на окремий розгляд. Тому в статті приділено увагу характеристичні знарядь, типових для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Україні, та визначенню близьких їм за інвентарем неолітичних культур Східної Європи.

Повна, всебічна характеристика матеріальної культури передбачає насамперед добре розроблену класифікацію і термінологію для виробничого та побутового інвентаря. Але такої класифікації для пам'яток України з ямково-гребінчастою керамікою ще немає. Дослідження обмежуються переліком основних типів знарядь. Це заважає зіставленню

¹ Этно-культурные общности лесной и лесостепной зоны Европейской части СССР.— МИА, № 172, Л., 1973.

² В. І. Неприна. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні.— Археологія, вип. 4. К., 1971, стор. 18—19.